

Prawda jako element doświadczania idei Viktora Emila Frankla

Truth as an element of experiencing the ideas of Viktor Emil Frankl

JÓZEF BINNEBESEL

Instytut Nauk Pedagogicznych
Wydział Filozofii i Nauk Społecznych
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Polska
job@umk.pl
<https://orcid.org/0000-0003-2533-6013>

ZBIGNIEW FORMELLA

Università Pontifica Salesiana, Rzym, Włochy
formella@unisal.it
<https://orcid.org/0000-0003-2846-0992>

Abstract: The ability to distinguish truth from ideology is one of the fundamental challenges of contemporary man. The specific synchronization between the theoretical dimension and the experience of one's own life is still valid, even in "inhuman" conditions. Viktor Emil Frankl teaches us this through conscientious commitment to the search for truth at the theoretical level and in the testimony of life. The article discusses these issues in the light of logotherapy and thanatopedagogy.

Keywords: Truth; Thanatopedagogy; Dignity; Viktor Frankl; the Holocaust

Abstrakt: Umiejętność odróżnienia prawdy od ideologii jest jednym z fundamentalnych wyzwań współczesnego człowieka. Swoista synchronizacja między wymiarem teoretycznym a doświadczeniem własnego życia jest wciąż aktualna, nawet w warunkach „nie-ludzkich”. Uczy nas tego Wiktor Emil Frankl poprzez sumienne dążenie do prawdy na płaszczyźnie teoretycznej i w świadectwie życia. W artykule omówiono te zagadnienia w świetle logoterapii i tanatopedagogiki.

Słowa kluczowe: prawda; tanatopedagogika; godność; Viktor Frankl; Holokaust

KANT: *To co ludzie tutaj słyszą i widzą, może być tylko teatralnym „zjawiskiem”. Gdybyśmy mieli pokazać im prawdę „w sobie samej”, wówczas ich zdolność słyszenia i widzenia by przemięły – niech mi pan uwierzy, proszę, drogi Baruchu.*

FRANZ: *Muszę wierzyć. I ja wierzę! I wierzę w siebie! I w ciebie, Mamo! – Mamo! (Frankl, 1995, 60).*

Wstęp

Kluczowe zdanie w sztuce Viktora E. Frankla, której fragment został powyżej przytoczony, to włożone w usta Kanta słowa o prawdzie, wypowiedziane do Spinozy, które nabierają szczególnego znaczenia w kontekście wydarzeń opisanych przez Sherwina (1995, 176): W latach 60. XVII wieku młody rabin Elimelech (קסנילם רבלימילא) i jego brat rabin Zusja, wędrowali przez Polskę z miasta do miasta. Później, w 1777 roku, rabin Elimelech miał założyć w Leżajsku swój dwór rabinacki, czyniąc Leżajsk (קסניל) stolicą chasydyzmu w polskiej Galicji. Jednak najpierw sam musiał się nauczyć pokory, wędrując po kraju jako żebrak. Pewnego popołudnia obaj bracia przybyli wyczerpani i głodni do niewielkiego miasteczka. Chociaż byli głodni, nie mogli jeść. Chociaż byli wyczerpani, nie mogli spać. Odczuwali coś, czego nigdy przedtem nie zaznali. Ogarnęło ich uczucie **niewymownego lęku**. Przejmowała ich straszliwa bojaźń. Ogarniał ich najgłębszy smutek. W środku nocy opuścili miasto i już nigdy do niego nie wrócili. To miasto w języku Yiddish nazywa się **וּצִיפְזִין** (*Uszipzin*)¹. Dzisiaj, gdy upłynęło ponad dwieście lat od czasu, kiedy po raz pierwszy opowiedziano to zdarzenie, świat zna to miasto pod nazwą OŚWIĘCIM.

Istotą powyższych słów nie jest jednak dywagacja nad Shoah (האויש), ale nad doświadczaniem siebie w cieniu האויש. Jest to pytanie o nasze **ja**, o nasze poczucie i doświadczanie prawdy o tym co było, co jest i co może się zdażyć. Jest to pytanie o naszą wolność i sens jej doświadczania, o wolność od nienawiści. Jest to pytanie o owe franklowskie wyznanie doświadczania wolności w możliwości niedoświadczania nienawiści, które w osobie Viktora Emila Frankla nabiera szczególnej spójności zespolenia słowa, czynu i życia.

I. Sylwetka Viktora Emila Frankla

Viktor Emil Frankl urodził się 26 marca 1905 roku w Wiedniu, w rodzinie żydowskiej, jako drugie dziecko Gabriela Frankla, pochodzącego z południo-

¹ Z łac. hospitium – gość, gospodarz

wych Moraw urzędnika państwowego oraz Elsy z domu Lion, pochodzącej z Pragi (Rutkowska-Hajduk 2005, 229), będącej wnuczką (w 16-18 pokoleniu) rabina Jehuda Löw ben Becalela (לְאַלְצַב בֶּן אֲוִיִּל הַדּוּדֵי), zwanego MaHa-RaL z Pragi (לְאַרְהֵמ), jednego z najwybitniejszych rabinów przełomu XVI i XVII wieku (Sherwin 2001; Veltri 2001; Kosáková 2009; Świeżyński 2019), który według legendy stworzył Golema (Rozenberg 2007; Viktor Frankl Institute of Logotherapy in Israel 2012). Natomiast analizy niektórych badaczy (Ingall 1994; Levinson 2017) ukazują wpływ przodka Viktora Frankla (Rabiego Löw) na poglądy Jana Ámosa Komenského. W 1923 roku V.E. Frankl rozpoczyna studia medyczne na Uniwersytecie Wiedeńskim, gdzie między innymi pod wpływem znajomości z Z. Freudem i A. Adlerem krystalizują się jego poglądy i zainteresowania naukowe (Redsand 2006). Od samego początku podchodził do nich krytycznie, „gdyż zaniepokoiły go między innymi brak integralnego ujęcia osoby ludzkiej w obu koncepcjach psychoterapeutycznych. Freud tłumaczył człowieka poprzez pryzmat działających w nim popędów, sprowadzając to, co duchowe do przejawu tego, co biologiczne. W takim podejściu, wszelkie mechanizmy motywacyjne jednostki mają charakter przede wszystkim nieświadomego dążenia do zaspokojenia potrzeb libido. Z kolei Adler wskazywał na społeczne uwarunkowania działań człowieka, których kierunek wyznaczony jest z jednej strony przez przewyższanie kompleksu niższości, zaś z drugiej przez pragnienie mocy. Psychologia indywidualna, w ocenie Frankla, dokonała redukcji jednostki do rzeczywistości socjologicznej, poddając ją tylko dynamice mechanizmów zewnętrznych w stosunku do niej i nie pozostawiając jej prawa do wolnego konstytuowania i wyznaczania celów własnej egzystencji. Zarówno Freud, jak i Adler wzięli pod uwagę tylko pewien aspekt rzeczywistości, związany z charakterem prowadzonych przez siebie analiz, a następnie uzyskane tą drogą wyniki uogólnili na całą badaną dziedzinę. W ten sposób zamiast nauki stworzyli ideologię, której nauka ze względu na swoją naturę powinna być przeciwstawiana” (Rutkowska-Hajduk 2005, 232). W 1930 roku Frankl kończy studia a od 1933 do 1937 roku pracuje w Wiedeńskim Szpitalu Psychiatrycznym w tzw. Pawilonie samobójców. Nie chcąc opuścić rodziców, będąc świadomym ryzyka, po zajęciu Austrii przez Trzecią Rzeszę w 1938 roku pozostał w Wiedniu (Nieć 2014, 148). W 1941 roku żeni się z Tilly Grosser, a 25 września 1942 małżeństwo Franklów zostaje aresztowane przez hitlerowców i wywiezione do obozu koncentracyjnego, najpierw do Theresienstadt (Frankl, 2000), potem Auschwitz, KZ-Außenlager Kaufering III i KZ-Außenlager Kaufering VI – Türkheim (Viktor Frankl, 2023). W obozach koncentracyjnych ginie praktycznie cała rodzina Frankla: ojciec, matka, brat i żona (Frankl i in. 2005, 32).

2. Doświadczenie ludzkiej tragedii i śmierci

Pobyty w obozach koncentracyjnych stały się dla Frankla swoistym doświadczeniem siebie, swojej wolności i godności (Epple 2009, 5). Owa eksperyjencja to między innymi sprzeciw wobec zbiorowej odpowiedzialności narodu niemieckiego. Inny aspekt tego problemu, który podkreśla sam Frankl, jako owoc doświadczenia obozowego, to odpowiedzialność poszczególnych jednostek za to co czyni, niezależnie od swojej przynależności rasowej, narodowej, wykonywanej profesji, wyznawanej religii (Formella 2006, 293).

Po trzech latach koszmarów w obozach koncentracyjnych Frankl wraca do Wiednia, gdzie w 1945 roku wydaje swoje niezwykle dzieło *Trotzdem Ja Zum Leben Sagen: Ein Psychologe Erlebt das Konzentrationslager*, opisując w nim doświadczenia obozowe (Frankl 1946). Książka ta, w przeprowadzonym przez Bibliotekę Kongresu Stanów Zjednoczonych badaniu, stanowi jedną z dziesięciu najważniejszych książek kształtujących poglądy Amerykanów. Na liście tej na pierwszym miejscu znalazła się Biblia, poza nią i książką Frankla była np. powieść Harpera Lee *Zabić drozda*, cykl Johna Ronalda Reuela Tolkiena *Władca Pierścieni*, *Przeminęło z wiatrem* Margaret Mitchell czy *Księga Mormona* (Fein 1991). Książka ta, do śmierci autora w 1997 roku, została przetłumaczona na 24 języki i sprzedana w 10 milionach egzemplarzy (Noble 1997). Po powrocie do Wiednia Frankl od 1946 do 1971 roku prowadzi *Wiener Neurologischen Poliklinik*. W 1950 roku założył *Ärztgesellschaft für Psychotherapie* (Redsand 2006). W 1947 roku poślubił swoją drugą żonę Eleonorę Katharinę Schwindt, z którą spędził 50 lat życia, aż do swojej śmierci 2 września 1997 roku.

3. Prawda a ideologia

W przypadku Viktora Frankla trudno jest pisać o jego dziele bez wglądu w jego życie i doświadczenia. Wskazana na początku artykułu kwestia prawdy determinuje właśnie takie ujęcie dzieła i życia, jako wspólny element doświadczenia intelektualnego, jak i duchowego twórcy trzeciej szkoły psychoanalitycznej. Tworzy się więc w tym miejscu obraz idei i ideologii, na który zwracał uwagę sam Frankl w krytyce Freuda i Adlera (Nieć 2016; Teodorczuk 2015).

Ideologia to w tym wypadku pewien konstrukt intelektualny narzucający ściśle określony obraz świata, jego interpretację jako jedynie słuszną. Za przykład ideologii mogą posłużyć rozważania Jana Jakuba Rousseau które, jak zauważa Bartnowska, miały, mają i będą miały wpływ na „pokolenia myślicieli i działaczy politycznych” (2013a, 71). Poglądy twórcy *Emila*, w wielu

momentach epokowe w swym podejściu do dziecka i wychowania, upodmiotawiające dziecko, jak i wskazujące na znaczenie i rolę wychowania (Kozak 2015; Oszwa 2017; Znaniecka 2015), poglądy na państwo, jego rolę i znaczenie, godność i podmiotowość obywateli (Bourgeois 1981; Derek 2009; Marszał 2016), same w sobie słuszne, jednak z pewną skazą u samego źródła. Słuszność owa wynikała z kompetencji i walorów intelektualnych twórcy stojąc w sprzeczności z jego osobistą postawą i działaniem. „Powab życia rodzinnego jest najlepszym lekarstwem na złe obyczaje. Krzyk dzieci, uważany za nieznośny, staje się przyjemny; czyni on ojca i matkę niezbędnymi, droższymi sobie, zacieśnia między nimi węzły małżeństwa. Kiedy rodzina jest ożywiona i ruchliwa, troski domowe stają się najmielszym zajęciem żony i najśłodsza rozrywką męża. W ten sposób z naprawy tego jedyne go nadużycia wynikłaby wkrótce ogólna przemiana; natura powróciłaby rychło do swych praw. Niechaj tylko kobiety staną się wreszcie na nowo matkami, a wkrótce mężczyźni staną się znów ojcami i mężami” (Rousseau 1955, 15). Słowa te pisał człowiek, który wszystkie swoje dzieci oddał do sierocińca.

Johnson (1988, 16), opisując postać Jana Jakuba, pisze między innymi: „Biorąc pod uwagę, że poważna część sławy Rousseau opiera się na jego teoriach o wychowywaniu dzieci, a ponadto wychowanie jest głównym, podstawowym tematem jego *Rozpraw, Emila, Umowy społecznej*, a nawet *Nowej Heloizy*, dziwne jest, że w życiu, odwrotnie niż w literaturze, tak mało interesował się dziećmi. Nie ma żadnych świadectw, że badał zachowanie się dzieci, by sprawdzić swoje teorie. [...] Z tego, co wiemy o jego charakterze, wydaje się nieprawdopodobne, by Rousseau mógł być kiedykolwiek dobrym ojcem. Mimo to szokiem będzie odkrycie, co Rousseau zrobił ze swoimi dziećmi. Pierwsze dziecko urodziła Teresa zimą 1746-1747. Nie wiemy, jakiej było płci. Nigdy nie otrzymało imienia. Jak mówi Rousseau, «miałem największe trudności, aby nakłonić ją [Teresę] do tego jedyne go środka zdolne go ocalić mój honor», to jest do oddania dziecka. «Usłuchała z ciężkim sercem». Kartkę z monogramem umieścił na powijkach dziecka i przekazał położnej, by zstawiła zawiniątko z dzieckiem w domu dla podrzutków. Z czworgiem innych dzieci, które miał z Teresą, postąpił dokładnie tak samo, tylko już nie trudził się umieszczaniem kartki z monogramem. Żadne z nich nie miało imienia. Nie jest prawdopodobne, by którekolwiek żyło długo. [...] Rousseau nie znał nawet dat urodzin pięciorga swoich dzieci i nigdy nie zainteresował się ich losem”.

Sam Rousseau w *Emilu* pisze: „kto nie może spełniać obowiązków ojca, nie ma prawa nim zostać. Ani ubóstwo, ani praca, ani wzgląd na ludzkie poważanie nie zwalniają nikogo od obowiązku żywienia swych dzieci i wychowania ich. Wierzcie mi, czytelnicy, przepowiadam każdemu, kto ma serce, a zaniedbuje tak święte obowiązki, że długo wylewać będzie rzęsiste łzy nad swoją winą i nigdy nie będzie pocieszony” (1955, 18). Rozbieżność ta, to

przyczynę generujący możliwość ideologizacji i instrumentalizacji poglądów Jana Jakuba Rousseau, czysty konstrukt intelektualny w tym wypadku generował – na pozór spójną interpretację – w hasłach, głoszonych przez oprawców Wandeï (Konarski 2016; Secher 2003) czy ideologii Czerwonych Khmerów pośrednio lub bezpośrednio odwołujących się np. do wizji państwa Rousseau (Chandler 2018; Priestland 2016; Rakower 2006), czy nacjonalizmu (Baranowska 2013b).

Naprzeciw tak rozumianej ideologii w kontrze nie tyle intelektualnej, lecz moralnej stoi idea z analizami i doświadczeniem Viktora Emila Frankla. Gdy logika wywodu ideologii Jana Jakuba Rousseau podparta była jedynie intelektem, swoistą heurystyką, tak idee Frankla – poza logiką wywodu – miały kontekst moralny bezwzględnie związany z doświadczeniem i przepracowaniem na poziomie intelektualnym, psychologicznym, jak i etycznym danego faktu. Gdy Jan Jakub mówił o wychowaniu, pozostawiał dzieci w przytułku, gdy zaś Frankl pisał o wolności, prawdzie, przebaczeniu i wglądzie w siebie, mówił to przez pryzmat doświadczenia cierpienia, bólu samotności obozu koncentracyjnego. „Nasze pokolenie cechuje realizm, ponieważ mieliśmy okazję przekonać się, jaki naprawdę jest człowiek. Jest on wszak istotą, która skonstruowała komory gazowe w Auschwitz, a zarazem tą samą istotą, która wchodziła do owych komór z podniesioną głową i modlitwą Pańską – לארשי עמש (Szema Jisrael) – na ustach” (Frankl 2009, 134). Takie doświadczenie, immanentnie splecione nauką, tworzy idee, które proponują pewne rozwiązania, pewien ogłód na świat pozostawiając jednak wybór. Ideologia sama w sobie zakłada słuszność, nieomylność i aprioryzm w działaniu, idea zaś to propozycja i możliwość wyboru. Ideologia przebiera się w szaty prawdy, jedynie słusznej i objawionej, idea to prawda poszukiwania i poznawania siebie, to propozycja poznania i kroczenia.

Dobrym przykładem owej prawdy, która w rozważaniach Frankla przyjmuje element procesu, u podstaw którego zawsze jest własne poznanie i odśzukanie sensu, jest historia rodziny Ulmów z Markowej. Prawdą jest, że rodzina Ulmów ratowała Żydów i że był to czyn heroiczny, zgodny z ich przekonaniami i wyznawanymi poglądami (Szpytma 2014; Szpytma i Szarek 2004; Szulikowska 2023). Prawdą jest, że bardzo wielu bezimiennych Polaków i obywateli polskich znanych tylko z opowieści rodzinnych, bądź przekazów sąsiedzkich, niosło pomoc Żydom narażając życie swoje i swoich rodzin (Domański i Gontarek, 2022; Iranek-Osmecki 2009; Namysł 2009; Rączy 2008). Prawdą również jest to, że to Włodzimierz Leś, obywatel polski, wydał Ulmów, pragnąc pozyskać majątek ukrywanych Żydów (Podbielska 2019, 588). Prawdą jest też, że wśród obywateli polskich były osoby kolaborujące z hitlerowskim okupantem, donoszące na Żydów i Polaków im pomagających, bądź bezpośrednio zaangażowane w mordowanie współobywateli żydowskie-

go pochodzenia lub przyjmujących co najmniej bierną postawę wobec cierpienia i tragedii sąsiadów (Forecki 2021; Grabowski 2014; Rączy 2019; Stabro 2003; Szarota 2000; Tryczyk 2015; Zaremba 2012). Doświadczenie tej prawdy odbywać się może w kontekście świadomości zbiorowej, ale także indywidualnej, gdyż jak zauważa Frankl: „człowiek jest nie tylko istotą na wskroś indywidualną, lecz także istotą historyczną” (Frankl 1984a, 263). Prawdą jest całokształt doświadczenia tragedii rodziny Ulmów z jej heroizmem, wiarą, polskością, ale również z kolaboracją sąsiadów i donosem. Eliminowanie któregoś z elementów tworzy półprawdę, co prowadzi do pamięci autoafirmacyjnej kreującej się nie według prawdy historycznej, ale założonej narracji podporządkowanej polityce i ideologii (Grabowski i Libionka 2016; Kobielska 2016; Kólkiewicz 2021; Markiel i Skibińska 2011). O takim „niedostrzeganiu” mówi Frankl: „Żyjemy w epoce specjalistów [...]. Specjalistą jest dla mnie człowiek, który zamiast lasu prawdy zaczyna dostrzegać wyłącznie drzewa faktów” (2010, 32). Specjaliści często roszczą sobie prawo do posiadania „wiedzy totalnej” przez generalizowanie – dodajmy – nieuprawnione. W ten sposób „biologia zmienia się w biologizm, psychologia w psychologizm, a socjologia w socjologizm” (Szary 2019, 92). Innymi słowy nauka zmienia się w ideologię (Frankl 2010, 32). „Prawda dla Frankla jest sensem, ale nie planem, projektem do opracowania i zrealizowania. Sensem, czyli czymś duchowym, transcendentnym, osadzonym nie na emocjach, ale zawieszonym mocno na firmamencie. Proponuje wyzwolenie jednostki z namiętności i popędów (z biologizmu), uczynienie człowieka w pełni wolnym. W jego opinii człowiek wolny to przede wszystkim człowiek, który w każdej sytuacji jest człowiekiem, pozostając nim nawet w okolicznościach najbardziej niepomysłnych i uwłaczających jego godności” (Nieć 2014, 159).

4. Wolność a duchowość

Michalski podkreśla, że dla Frankla wolność łączy się z duchowością, gdzie duchowość dosłownie *humanitas* to: „wolność wyboru i podejmowania decyzji, odpowiedzialność, siła ducha, sumienie, wrażliwość na wartości, wiara w sens, wola sensu, osobista godność” (2018, 145).

Tanatopedagogika to swoisty imperatyw pedagogiki na egzystencjalną pustkę doświadczenia wolności i prawdy w społeczeństwie, gdzie pomimo górnolotnych zapowiedzi – życie, godność, sens – to tylko frazesy odmieniane przez przypadki w mediach i wiecach politycznych. Tanatopedagogika to: „nauka o wychowaniu ze świadomością śmiertelności, wpisaną w naturę bytu ludzkiego, opartą na fundamentalnej zasadzie poszanowania godności i wolności każdej istoty ludzkiej oraz nienaruszalności i apriorycznej wartości

życia ludzkiego” (Binnebesel 2013, 251). U źródeł tak rozumianej tanatopedagogiki stoi idea Viktora Frankla, czyli treść jego rozważań, jak i postawa i doświadczenia jego życia, splecione w całość, kształtującą istotę przekazu o człowieku, wolności i godności.

„Wolność więc człowiek posiada w każdym przypadku, jednakże nierzadko się jej wyrzeka – dobrowolnie wyrzeka. Człowiek także nie zawsze jest świadomy wolności, lecz można mu ją uświadomić – właśnie trzeba mu ją uświadomić” (Frankl 1984a, 271). „Człowiekowi można odebrać wszystko z wyjątkiem jednego – ostatniej z ludzkich swobód: swobody wyboru swojego postępowania w konkretnych okolicznościach, swobody wyboru własnej drogi” (Frankl 2009, 73).

Jeden z autorytetów współczesnego świata, papież Franciszek, przypomina wszystkim, „że nie ma wolności bez odpowiedzialności i bez umiłowania prawdy. A najwspanialszym wypełnieniem wolności jest miłość, która urzeczywistnia się w służbie” (Franciszek 2021, 1).

Zakończenie

Wszystkie wymienione powyżej wartości: prawda, wolność, odpowiedzialność, miłość, służba, poza swoją wartością ontologiczną, są także kwestią szeroko pojętego wychowania.

Formowanie dojrzałej i odpowiedzialnej wolności jest jednym z najważniejszych i najtrudniejszych zadań, jakie stoją przed wychowawcami i wychowankami w dobie ponowoczesności. Proces ten jest nierozłącznie związany z wychowaniem do samodzielnego myślenia, którego skutkiem jest umiejętność podejmowania świadomych decyzji, z pełnym zaakceptowaniem ich konsekwencji. Proces ten rozumiany jest zarówno jako *ex-ducere*, jak i *formare*. Chodzi tu nie tylko o wysiłek wzrastania intelektualnego poprzez nauczanie czy studiowanie, ale i towarzyszenie dorastającym w ich samodzielnym poszukiwaniu uniwersalnych wartości humanistycznych. Tu niezbędne jest umiejętne bycie obecnym w dojrzewaniu osobowościowym młodego człowieka, inaczej mówiąc, dawanie dobrego, osobistego świadectwa w codziennym życiu (Bagrowicz 2006; Formella 2020).

KARL: *Więc to ofiarowanie trwa nadal i nic z niego nie wychodzi.*

FRANZ: *Nie mów tak, Karl. Wiesz równie dobrze jak ja, że to gówno, które nazywamy życiem, nie miałoby sensu i nie byłoby warte przeżycia, jeśli w każdej chwili nie bylibyśmy gotowi zamienić je na coś innego.*

KARL: *Coś innego – ale co, co?!*

- FRANZ:** *Nazwij to jak chcesz. Czujesz go, po prostu tak jak ja – my przy najmniej wyczuwamy to.*
- KARL:** *Wszystko ma swoje granice. Nie możesz tak łatwo szastać swoim życiem...*
- FRANZ:** *Dlaczego, skoro szastanie ma sens?*
- KARL:** *Co nazywasz sensem? – że wszyscy doszliśmy, dobrnęliśmy do końca?*
- FRANZ:** *Może to też [...] Zastrane życie nie ma sensu, jeśli przyłgniesz do tego gówna. Kto nie jest gotowy poświęcić go, ten wegetuje i zdycha; jego życie jest bez znaczenia. Ale dla tych, którzy są gotowi odrzucić swoje gówniane, zastrane życie, nawet i śmierć może mieć sens. Oto mój punkt widzenia. I nigdy nie odważyłbym się tego wymówić, gdybyśmy – gdyby nas tu nie było (Frankl 1995, 28).*

BIBLIOGRAFIA

- Bagrowicz, Jerzy. 2006. *Towarzyszyć wzrastaniu: Z dyskusji o metodach i środkach edukacji religijnej młodzieży*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Baranowska, Marta. 2013a. „Marzenie o szczęściu, czyli idea prawa natury w filozofii Jana Jakuba Rousseau”. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 65(2): art. 2. <https://doi.org/10.14746/cph.2013.65.2.02>.
- Baranowska, Marta. 2013b. „U źródeł nacjonalizmu: Idea narodu w filozofii Jana Jakuba Rousseau”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 35: 7-24.
- Binnebesel, Józef. 2013. *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Bourgeois, Bernard. 1981. „Rousseau i demokracja”. *Folia Philosophica*, 1: 3-18.
- Chandler, David P. 2018. *Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot*. Routledge.
- Derek, Jacek. 2009. „Ideał nowego państwa Jana Jakuba Rousseau i Rewolucja Francuska”. *Studia Polticae Universitatis Silesiensis*, 4-5: 13-38.
- Domański, Tomasz i Alicja Gontarek. 2022. *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką: Przegląd piśmiennictwa*. Warszawa-Kielce: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Epple, Alois. 2009. *KZ Türkheim: Das Dachauer Außenlager Kaufering VI*. Lorbeer: Verlag.
- Fein, Esther B. 1991, listopad 20. „Book Notes”. *The New York Times*. Dostęp: 06.11.2023. <http://www.nytimes.com/1991/11/20/books/book-notes-059091.html>.
- Forecki, Piotr. 2021. „Książki pod specjalnym nadzorem [Miroslaw Tryczyk, *Miasta śmierci i Drzazga*; Paweł Piotr Reszka, *Pluczki*]”. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, 17: art. 17. <https://doi.org/10.32927/zsim.891>.
- Formella, Zbigniew. 2006. „Życie jako zadanie. Viktor Emil Frankl w setną rocznicę urodzin”. *Seminare. Poszukiwania naukowe*, 23: 385-401.
- Formella, Zbigniew. 2020. *Psicologia dell'educazione. Tra potenzialità personali e opportunità ambientali*. Roma: LAS.
- Franciszek. 2021, październik 13. *Papież do Polaków: Nie ma wolności bez odpowiedzialności i prawdy – Vatican News*. Dostęp: 04.11.2023. <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2021-10/papiez-nie-ma-wolnosci-bez-odpowiedzialnosci-i-prawdy.html>.
- Frankl, Eleonore i in. 2005. *Viktor Frankl, Wien IX: Erlebnisse und Begegnungen in der Mariannengasse 1: eine Biographie in Bildern*. Tyrolia: Verlag.

- Frankl, Viktor E. 1946. *Ein Psycholog erlebt das Konzentrationslager*. Verlag für Jugend und Volk.
- Frankl, Viktor E. 1984a. *Homo patiens*, tłum. Roman Czarnecki i Józef Morawski. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”.
- Frankl, Viktor E. 1995. *Sincronizzazione a Birkenwald*, tłum. Paola Buscaglione. Firenze: Giuntina.
- Frankl, Viktor E. 2000. *Recollections: An Autobiography*. New York: Basic Books.
- Frankl, Viktor E. 2009. *Człowiek w poszukiwaniu sensu*, tłum. Aleksandra Wolnicka. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Frankl, Viktor E. 2010. *Wola sensu: Założenia i zastosowanie logoterapii*, tłum. Aleksandra Wolnicka. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Grabowski, Jan. 2014. „Biedni Polacy patrzą na warszawskich Żydów i na getto warszawskie”. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, art. 10. <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.536>.
- Grabowski, Jan i Dariusz Libionka. 2016. „Bezdroża polityki historycznej. Wokół Markowej, czyli o czym nie mówi Muzeum”. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, art. 12. <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.449>.
- Ingall, Carol K. 1994. “Reform and Redemption: The Maharal of Prague and John Amos Comenius”. *Religious Education*, 89(3): 358-375. <https://doi.org/10.1080/0034408940890304>.
- Iranek-Osmecki, Kazimierz. 2009. *Kto ratuje jedno życie...: Polacy i Żydzi 1939-1945*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Johnson, Paul. 1988. *Intelektualiści*, przekł. Andrzej Piber. Paryż: Editions Spotkania.
- Kobielska, Maria. 2016. „Polska pamięć autoafirmacyjna”. *Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*, art. 6. <https://doi.org/10.18318/td.2016.6.21>.
- Konarski, Marcin. 2016. „Myśl polityczno-prawna Louisa de Saint Just (1767-1794)”. *Studia Prawnicze i Administracyjne*, 16(2): 15-34.
- Kosáková, Eva. 2009. “Celebrations of the 400th Anniversary of the Death of Rabbi Judah Loew ben Bezalel at the Jewish Museum in Prague”. *Judaica Bohemiae*, XLIV (2): 97-105.
- Kozak, Małgorzata. 2015. „Obrona nowożytnej koncepcji praw dziecka. Kilka refleksji w kontekście myśli pedagogicznej Jana Jakuba Rousseau”. *Problemy Wczesnej Edukacji*, XI 2(29): 23-32. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0008.5658>.
- Kółkiewicz, Bogumiła. 2021. „O Zagładzie w szkole na lekcjach polskiego”. *Polonistyka. Innowacje*, 13: 217-224. <https://doi.org/10.14746/pi.2021.13.19>.
- Levinson, Kirill. 2017. „On the possible influence of Judah Loew ben Bezalel’s ideas on John Amos Comenius’ didactics”. *St. Tikhon’s University Review. Series IV. Pedagogy. Psychology*, 45(15): 41-56.
- Markiel, Tadeusz i Alina Skibińska. (2011). *Jakie to ma znaczenie czy zrobili to z chciwości. Zagłada domu Trynczerów*. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Marszał, Maciej. 2016. „Recepcja idei «umowy społecznej» Jeana-Jacquesa Rousseau w polskiej myśli prawnej w okresie międzywojennym”. *Studia Iuridica Lublinensia*, 25(3): 643-657.
- Michalski, Karol. 2018. „Poszukiwanie sensu według logoterapii i analizy egzystencji Viktora E. Frankla”. *Studia z Historii Filozofii*, 9(2), art. 2. <https://doi.org/10.12775/szhf.2018.022>.
- Namysło, Agnieszka. 2009. *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...”: Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Nieć, Mateusz. 2014. „Filozofia polityki Viktora Frankla w cieniu Holocaustu. Refleksje politologa”. *Roczniki Nauk Społecznych*, 42(3): 141-169.
- Nieć, Mateusz. 2016. „Koncepcja „nieuświadomionego Boga”. Rozważania po Holokauście Viktora Frankla”. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem*, 38(3): 31-51. <https://doi.org/10.19195/2300-7249.38.3.3>.
- Noble, Holcomb B. (1997, wrzesień 4). „Dr. Viktor E. Frankl of Vienna, Psychiatrist of the Search for Meaning, Dies at 92”. *The New York Times*. Dostęp: 05.11.2023. <http://www.nytimes.com/1997/09/04/world/dr-viktor-e-frankl-of-vienna-psychiatrist-of-the-search-for-meaning-dies-at-92.html>.

- Oszwa, Urszula. 2017. „Wartości pedagogiki J.J. Rousseau w kontekście kluczowych umiejętności współczesnej edukacji”. *Prima Educatione*, 1. <https://doi.org/10.17951/pe.2017.1.49>.
- Podbielska, Alicja. 2019. „Święta rodzina z Markowej: Kult Ulmów i polityka historyczna”. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, 15: art. 15. <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.2020.15.24>.
- Priestland, David. 2016. *The Red Flag: A History of Communism*. New York: Gove Press.
- Rakower, Michael C. 2006. „The Khmer Rouge: An Analysis of One of the World’s Most Brutal Regimes”. W: *Cicely Saunders: Selected Writings 1958-2004*, red. Ross Fisher, John N. Moore i Robert Turner, 205-236. Oxford: Oxford University Press.
- Rączy, Elżbieta. 2008. *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie, 1939-1945*. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Rączy, Elżbieta. 2019. „Postawy Polaków wobec Żydów w Generalnym Gubernatorstwie na wybranych przykładach”. *Polityka i Społeczeństwo*, 17(1): art. 1. <https://doi.org/10.15584/polispol.2019.1.8>.
- Redsand, Anna. 2006. *Viktor Frankl: A Life Worth Living*. New York: Clarion Books.
- Rousseau, Jean J. 1955. *Emil, czyli o wychowaniu*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN.
- Rozenberg, Yehudah Y. 2007. *The Golem and the Wondrous Deeds of the Maharal of Prague*. New Heaven: Yale University Press.
- Rutkowska-Hajduk, Joanna. 2005. „Viktor Emil Frankl: świadek nadziei”. *Człowiek w Kulturze*, 17: 229-240.
- Secher, Reynald. 2003. *Ludobójstwo francusko-francuskie: Wandea – Departament Zemsty*, tłum. Marian Misztalski. Warszawa: Iskry.
- Sherwin, Byron L. 1995. *Duchowe dziedzictwo żydów polskich*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”.
- Sherwin, Byron L. 2001. „The Legacy of Rabbi Judah Loew of Prague”. *European Judaism*, 34(1): 124-130. <https://doi.org/10.3167/001430001782384955>.
- Stabro, Stanisław. 2003. „Ten nie jest z ojczyzny mojej... Polacy i Żydzi w zwierciadle Holocaustu”. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*. 15; *Studia Historicolitteraria*, 3: 73-93.
- Szarota, Tomasz. 2000. *U progu zagłady: Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Szary, Stefan. (2019). „Paideia w logoterapii Viktora Emila Frankla Od logoterapii do logopedagogiki”. *Paideia*, 1: 89-107. <http://collegiumverum.pl/wp-content/uploads/2019/08/5.-Szary.pdf>.
- Szpytma, Mateusz. 2014. *Rodzina Ulmów: W hołdzie miłosiernym: przejmująca historia polskiej rodziny, która poświęciła swoje życie, ratując Żydów*. Kraków: Dom Wydawniczy „Rafael”.
- Szpytma, Mateusz i Jarosław Szarek. 2004. *Ofiara sprawiedliwych: Rodzina Ulmów: oddali życie za ratowanie Żydów*. Kraków: Dom Wydawniczy „Rafael”.
- Szulikowska, Maria E. 2023. *Rodzina Ulmów: droga ku świętości*. Kraków: Dom Wydawniczy „Rafael”.
- Świeżyński, Adam. 2019. „Historia divina i historia naturalis w myśli Judy Loewa”. *Humaniora. Czasopismo Internetowe*, 27(3): art. 3. <https://doi.org/10.14746/h.2019.3.2>.
- Teodorczuk, Piotr. 2015. „Inspiracje filozoficzne teorii Viktora E. Frankla”. *Filo-Sofija*, 15(31): art. 31. <http://w.filo-sofija.pl/index.php/czasopismo/article/view/963>.
- Tryczyk, Mirosław. 2015. *Miasta śmierci: Sąsiedzkie pogromy Żydów*. Warszawa: Wydawnictwo RM.
- Veltri, Giuseppe. 2001. „Science and Religious Hermeneutics: The ‘Philosophy’ of Rabbi Loew of Prague”. W: *Religious Confessions and the Sciences in the Sixteenth Century*, red. Jürgen Helm i Annette Winkelman, 119-135. Leiden, The Netherlands: Brill. Dostęp: 06.11.2023. https://doi.org/10.1163/9789047400813_015.
- Viktor Frankl. 2023. W: *Wikipedia*. Dostęp: 05.11.2023. https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Viktor_Frankl&oldid=235322379.

- Viktor Frankl Institute of Logotherapy in Israel. 2012, grudzień 17. Power of Now. *Viktor Frankl Institute of Logotherapy in Israel*. Dostęp: 08.11.2023. <https://thmeaningseeker.org/meaning-in-history-part-2/>.
- Zaremba, Marcin. 2012. *Wielka Trwoga. Polska 1944-1947. Ludowa reakcja na kryzys*. Warszawa: ZNAK. Dostęp: 11.11.2023. <http://www.znak.com.pl/ksiazka/wielka-trwoga-marcin-zaremba-3365>.
- Znanięcka, Marta. 2015. „Kategoria duchowości – ślady obecności w tekstach J.J. Rousseau, J.H. Pestalozziego i J.F. Herbarta”. *Kultura i Edukacja*, 109(3): 72-91. <https://doi.org/10.15804>.

JÓZEF BINNEBESEL – pedagog specjalny, terapeuta, trener psychoonkologii, tanatopedagog, profesor zwyczajny nauk społecznych, pracuje na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu.

ZBIGNIEW FORMELLA – salezjanin, doktorat z nauk humanistycznych na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, profesor zwyczajny na Università Pontificia Salesiana w Rzymie, dyrektor Katedry Psychologii Wychowawczej w Instytucie Psychologii na Wydziale Nauk o Wychowaniu. Krajowy Kapelan Skautów Europy we Włoszech. W swoich badaniach zajmuje się problematyką młodzieżową, o charakterze psychowychowawczym. Posiada w tym zakresie liczne publikacje.